

di iklim teorisi ve enlem-boylam kavramları gibi geniş bir ilgi yelpazesini yansıtır (*et-Tefhîm*'e atıflar için bk. *Mu'cemû'l-büldân*, I, 15-43). Ayrıca Nizâmî-i Arûzî'nin *Çehâr Maqâle*'sinin astronomi ve astrolojiyle ilgili üçüncü makalesinin *et-Tefhîm*'in giriş paragraflarından yapılan alıntıyla başlaması (*Çehâr Maqâle*, s. 85) eserin popüler oluşunu göstermesi açısından fikir vericidir.

et-Tefhîm, Arapça yazma nüshasının (British Museum, MS, Or., nr. 8349) tıpkıbasımı şeklinde R. Ramsay Wright tarafından *The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology* başlıklı İngilizce tercümesiyle birlikte neşredilmiştir (London 1934). Bu neşrin ilk tıpkıbasımından (Bağdat 1965) sonra ikincisi de yapılmıştır (nşr. Fuat Sezgin, *Islamic Mathematics and Astronomy*, XXIX, Frankfurt am Main 1998). Arapça versiyonun Ali Hasan Mûsâ'nın gerçekleştirdiği bir neşri de mevcuttur (Dimaşk 2003). Farsça nüshasını Bîrûnî ve *et-Tefhîm*'i ele alan uzun bir inceleme ile birlikte Celâleddin Hümâî yayımlamıştır (Tahran 1316-1318 hş.; Hümâî tarafından gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş 2. bs., Tahran 1352 hş. / 1973; 3. bs., Tahran 1362 hş. / 1983). *et-Tefhîm'in Kniga vrazumleniya na'afkam nauki o zvezdakh* adıyla yapılmış Rusça bir çevirisi de vardır (B. A. Rosenfeld – A. Ahmedov v.dğr., Taşkent 1975).

BİBLİYOGRAFYA :

Bîrûnî, *Kitâbü't-Tefhîm li-evâ'ili şinâ'ati't-tencim: The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology* (nşr. ve trc. R. R. Wright v.dğr.), London 1934 → (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1998, s. 1, 104, 190, 210, 259, 273, 317-319, ayrıca bk. tür.yer.; a.e. (nşr. Celâleddin Hümâî), Tahran 1352 hş./1973, s. 541-547, ayrıca bk. tür.yer., ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 27-135, c-şş.; a.mlf., *Fihrist-i Kitâbhâ-yı Râzî ve Nâmehâ-yı Kitâbhâ-yı Bîrûnî* (trc. ve nşr. Mehdî Muhakkık), Tahran 1366, s. 34, 37; a.mlf., *el-Kânûn'ül-Mes'ûdî*, Haydarâbâd 1375/1956, III, 1469, 1479; a.mlf., *Alberuni's India* (trc. E. C. Sachau), London 1910, tercüme edenin girişi, I, s. XXVI; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Maqâle* (nşr. Muhammed Muîn), Tahran 1331, s. 85; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig 1866 → (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1994, I, 15-43; *Keşfü'z-zunûn*, I, 463; G. Lazard, *La langue des plus anciens monuments de la prose persane*, Paris 1963, s. 58-62; Sezgin, GAS, VII, 189-190; Seyyed Hossein Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, London 1978, s. 151-174; G. Saliba, "Al-Bîrûnî and the Sciences of His Time", *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period* (ed. M. J. L. Young v.dğr.), Cambridge 1990, s. 405-423; Ferîd Kâsımî, "et-Tefhîm", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, Tahran 1382/2003, VII, 755-757.

İLHAN KUTLUER

TEFHÎMÜ'İ-MAKÂMÂT

(تفهيم المقامات)

XVIII. yüzyılda yaşayan Türk bestekârı Kemânî Hızır Ağa'nın *Hızır Ağa Edvârı* adıyla da tanınan mûsiki nazariyatına dair Türkçe eseri (bk. HIZIR AĞA).

TEF'İLE

(التفعيلة)

Aruz vezinlerini oluşturan birimlerden her birine verilen ad.

Tef'île, **tef'îl** masdarına "birlik" anlamını ifade etmesi için teklik "tâ"nın veya masdardan bir birimin adı olmak üzere isim elde etmek için nakil "tâ"nın eklenmesiyle oluşmuştur. Nâkıs, mehmûzülâm, bazan da sâlim fiillerin tef'îl masdarı olan "tef'île" (التفعيلة) ile karıştırılmaması gerekir; buradaki tâ ortadan düşen "yâ"nın yerine gelmiştir; "terbiye, teczie, tecribe" gibi. Yunan ve Latin şiirinde ölçü birimi bir uzun heceyi iki kısa hecenin izlediği "daktil" (parmak) tef'ilesidir. Halîl b. Ahmed, Arap şiirinde mevcut aruz vezinlerini (bahirler) tesbit ederken bir gramerci olmasının da etkisiyle kelime vezinlerini tesbitte kullanılan "f'l" (فعل) kökünden türetilmiş yapay kalıpları aruz bahirlerinin birimleri için ölçek olarak kullanmış, bu kelimeleri meydana getiren harflerin "لمعت سوفنا" (kılıçlarımız parladı) klişesinde toplandığını belirtmiştir. Tef'île tekil "tâ"sı ile bir tek birime tekabül ettiği gibi "tef'îl" de cins ifadesiyle çoğul bildirdiğinden tef'îlenin cins ve türlerine tekabül etmesi gerekir. Uygulamada daha çok tef'île kelimesi kullanılmakla birlikte onun yerine tef'îl de kullanılmaktadır. Yine "tef'île" anlamında, her tef'île aruz bahirlerini tesbitte birer ölçek sayıldığından "vezin" yahut "mizân", her tef'île bahirlerin parçası olduğu için "cüz", tef'îleler bahirlerin yapı taşları sayıldığından "rûkn", tef'îleler bahirlere uygulanan birer örnek teşkil ettiği için "misâl" gibi terimler de kullanılmıştır. Bu ölçek birimlere "aruz tefâîli" denildiği gibi "arûz efâîli" de denir. Efâîl mübalağa bildiren "üf'ûle"nin çoğulu olduğundan üf'ûle tef'îlenin eş anlamlısı olarak kullanılmıştır.

Tef'ileler aruz vezinlerinin beytini teşkil eden müzikal lafzî yapılardır. Bir grup tef'îlenin özel biçimde dizilmesinden ve tekrardan aruz vezinleri meydana gelir. Hece ölçüsünde esas olan bir şiirin mısralarındaki hece sayısının eşitliğidir. Aruz ölçüsünde ise hecelerin uzunluk ve kısalık bakımından ses değerlerinin eşitliği önemlidir. Bununla birlikte hece sayısının da eşitliği gereklidir. Söz konusu heceler birleşerek kalıplardan daha küçük birlikleri (tef'ileler) teşkil eder. Tef'ileler de "sebeb" (ip), "vetid" (vetid "kazık") ve "fâsıla" (çadır bezi) adı verilen daha küçük ses birimlerinden meydana gelir. Şiirin oluşturduğu beyit (şirir evi) şa'r beytine (kıl çadır) benzetildiğinden aruz ve kafiye ilminde birçok terim çadırla ilgili kelimelerden alınmıştır. Sebepler iki harften, vetidler üç harften, fâsıllar dört ve beş harften teşekkül eden alt birimlerdir. Bunlardan her birinin iki kısma ayrılmasından altı farklı şekil ortaya çıkar. İki harfin birincisi harekeli, ikincisi sâkinse hafif sebep, ikisi de harekeliyse sakîl sebep adı verilmiş, üç harfin ilk ikisi harekeli, sonuncusu sâkinse mecmû' vetid, birincisi ve üçüncüsü harekeli, ortadaki sâkinse mefrûk vetid denilmiş, ilk üç harf harekeli, dördüncüsü sâkinse küçük fâsıla, ilk dört harf harekeli, beşincisi sâkinse büyük fâsıla diye anılmıştır. Söz konusu altı ses grubunu Halîl b. Ahmed'in şu klişe cümlede topladığı kaydedilir: "لَمْ أَرَّ عَلَى ظَهْرِ جَبَلٍ سَمَكَةً" (Dağın üzerinde hiçbir balık görmedim).

لَمْ أَرَّ عَلَى ظَهْرِ جَبَلٍ سَمَكَةً
büyük küçük mefrûk mecmû' sakîl hafif
fâsıla fâsıla vetid vetid sebep sebep
0/// 0// /0/ 0// // 0/

Aruz yazısında harekeli harfler eğik çizgi (/), sâkin harfler de sıfırla (0) gösterilir. Ayrıca kısa heceler nokta (.) veya (v) ya da (u) gibi işaretlerle, uzun heceler de tire çizgisiyle (–) belirtilir. Örnek olarak "müstef'ilün" tef'ilesi iki hafif sebep, bir mecmû' vetidden oluşur ve harf aruz işaretiyle (0//0/0/) şeklinde, hece aruz yazısıyla (– – –) biçiminde gösterilir.

عَلْنُ	تَفْ	مُسْ ← مُسْتَعْلِنُ
0 / /	0 /	0 /
mecmû'	hafif	hafif
vetid	sebeb	sebeb

İki harfli birimlere sebep (ip) denilmesi kendilerine âriz olan zihaf (harf düşmesi, eklenmesi, sâkin kılınması) yoluyla değişime uğramasındandır; tıpkı ipin kopması, bağlanması, uzatılıp kısaltılması gibi. Üç harfli birimlere vetid (kazık) adı verilmesi âriz olan zihafтан etkilenmeden sabit kalmaları sebebiyledir. Aynı şekilde birinci mısraın sonuna ve beytin ortasına gelen tef'ileye aruz

TEF'İLE

(orta direk) denilmesi çadırın ortasına diki- len ana direk, beytin sonundaki tef'ileyle darb (benzer, kurulma) adı verilmesi, aruz direğine benzeyen bir direk olması ya da şiir beytinin (evin) kurulup tamam olma- sını ifade etmesiyle ilgilendirilmiştir.

Hafif b. Ahmed, öncelikle aruz kalıpların- ın teşekkülünde esas olan ve belli sayıda tekrar edilmesiyle aruz vezinlerini mey- dana getiren dört asıl tef'ile tesbit etmiş, daha sonra bunları sebep, vetid ve fâsıla bölümlerinin ters çevrilmesiyle meydana gelen altı fer'î tef'ile şeklinde yapay kalıp olarak toplam on tef'ile icat etmiştir. İki- si beş harfli (humâsî), sekizi yedi harfli (sübâî) olan bu tef'ileler şöyledir:

Asıl	Bileşimi	Fer'	Bileşimi
1. فَوُؤُنْ	Mecmû' vetid + hafif sebep	1. فَاعِلُنْ	Hafif sebep + mecmû' vetid
2. مَفَاعِلُنْ	Mecmû' vetid + hafif sebep + hafif sebep	2. مُسْتَفْعِلُنْ	Hafif sebep + hafif sebep + mecmû' vetid
3. مَفَاعِلُنْ	Mecmû' vetid + fâsıla suğrâ	3. فَاعِلُنْ	Hafif sebep + hafif sebep + mecmû' vetid
4. فَاعِلُنْ	Mefrûk vetid + hafif sebep + hafif sebep	4. مَفَاعِلُنْ	Fâsıla suğrâ + mecmû' vetid
		5. مَفْرُوكَاتْ	Hafif sebep + hafif sebep + mefrûk vetid
		6. مُسْتَفْعِلُنْ	Hafif sebep + mefrûk vetid + hafif sebep

Aslı tef'ileler mecmû' veya mefrûk ve- tidle, fer'î tef'ileler hafif sebeple başlamak- tadır. "Mefâilün" ile "fâilâtün"ün ikişer fer'î tef'ilesi bulunmaktadır: "Fâilâtün"- "fâi lâtün", "müstef'ilün"- "müstefi lün"ün farkı sebep-vetid dizilimi bakımındandır: "فاعلاتن" hafif sebep (فا) + mecmû' vetid (علا) + hafif sebep (تن)den oluşurken "فاع لاتن" mefrûk vetid (فاع) + hafif sebep (لا) + hafif sebep "تن"den meydana gel- mektedir. Aynı şekilde "مستفعلن" iki hafif sebep + bir mecmû' vetidden oluşurken "مستفع لن" hafif sebep + mefrûk vetid + ha- fiff sebepten meydana gelmektedir. Bu iki- lemin önemli bir sonucu vardır. "Sebeplerin ikinci harflerinde yapılan değişiklikler" an- lamındaki zihaf kuralına göre "فاعلاتن"ün ilk elifi hafif sebebe ait olduğundan düşerek (ħabn) "فاعلاتن"e dönüşebilirken "فاع لاتن"de ilk elif mefrûk vetide ait olduğu ve zihaf da vetidlere dahil bulunmadığı için düşürü- lemez. Aynı şekilde "مستفعلن" kalıbının "fâ"- sı hafif sebebe ait olduğundan zihaf (tayy) kuralı gereği düşerek "مستفعلن"e dönüşebi- lirken "مستفع لن"de fâ mefrûk vetide ait bu- lduğundan düşürülemez.

Zemahşerî şiir binasının esasını sebep ve vetidlerin teşkil ettiğini, bir sakil sebep- le bir hafif sebepten fâsıla suğrânın, bir

sakil sebeple bir mecmû' vetidden fâsıla kübrânın meydana geldiğini, bunların bir- leşiminden ikisi beş harfli, altısı yedi harf- li olmak üzere sekiz temel tef'ilenin teşek- kül ettiğini, bunların belirli miktarda tek- rarlarından da aruz kalıplarının (bahir / ve- zin) meydana geldiğini ifade etmiştir. Bu sekiz temel tef'ileden harf düşürme, harf ekleme ve harekeliyi sâkin kılma şeklinde görülen illet ve zihaf kaidelerinin uygulan- masıyla "feülün"den altı, "fâilün"den iki, "müstef'ilün"den on bir, "mefâilün"den yedi, "fâilâtün"den on bir, "müfâaletün"den sekiz, "mütefâilün"den on beş, "mef'ûlâ- tû"den on bir fer'î tef'ile üretilmiştir (*el- Kustâs*, s. 25-46; Zeyn Kâmil el-Huveysikî, s. 24-71).

lanıp bölünme işlemine "taktî" denilmiş- tir (tef'ilelerin uğradığı değişiklikler için bk. ZİHAFA).

BİBLİYOGRAFYA :

Zemahşerî, *el-Kustâs* (nşr. Fahreddin Kabâve), Beyrut 1410/1989, s. 25-51; İsnvî, *Nihâyetü'r- râğıb* (nşr. Şa'bân Salâh), Beyrut 1410/1989, s. 82-88; Safâ Hulûsî, *Fennü't-takfî'i's-şî'ri ve'l-kâ- fiye*, Bağdad 1397/1977, s. 29-30; Celâl el-Hane- fi, *el-'Arûz*, Bağdad 1398/1978, s. 39-44; Mecdî Vehbe – Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-muşâla- ħâtî'l-'Arabîyye fi'l-luğâ ve'l-edeb*, Beyrut 1979, s. 65; M. Saîd İsbir – Bilâl Cüneydî, *eş-Şâmil*, Bey- rut 1985, s. 333-334; Abdülazîz Atîk, *'İlmü'l- 'arûz*, Beyrut 1405/1985, s. 18-24; Abdullah Der- viş, *Dirâsât fi'l-'arûz ve'l-kâfiye*, Mekke 1407/ 1987, s. 22; Mişâl Âsî – Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Mu'- cemü'l-mufaşşal fi'l-luğâ ve'l-edeb*, Beyrut 1987, I, 447; Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufaşşal fi 'ilmi'l-'arûz ve'l-kâfiye ve fününi's-şî'r*, Bey- rut 1411/1991, s. 196-197; M. Ali el-Hâşimî, *el- 'Arûzü'l-vâzih*, Beyrut 1415/1995, s. 15-16; Zeyn Kâmil el-Huveysikî, *el-'Arûzü'l-'Arabî*, İskenderi- ye 1996, s. 24-71; Adnân Hakki, *el-Mufaşşal fi'l- 'arûz ve'l-kâfiye ve fününi's-şî'r*, Dimaşk 1421/ 2000, s. 12-17.

İSMAİL DURMUŞ

TEFRÎ'

(التفريع)

Genel anlama bağlı yan özelliklerin türetilmesi yoluyla nitelendirme anlamında bedî sanatı.

Sözlükte "Uzamak, yükselmek, yukarı çıkmak" mânasındaki fer' (fürü') kökünden türeyen tefrî', "dalın gövdeden çıkıp uza- ması gibi bir asıl meseleden tâli hükümler elde etme" anlamına gelir (*Lisânü'l-'Arab*, "fr" md.; *Kāmus Tercümesi*, III, 354-356). Terim olarak "genel bir vasıfla nitelendirilen kişi veya nesnenin ona ait özel bir va- sıfla nitelendirilip pekiştirilmesi" demektir. Bedî ilminde mânaya güzellik katan sanatlardan sayılan tefrîi edebî bir sanat şeklinde ilk defa İbn Reşîk ele almış, bu sanatı "sırası gelmişken bir konudan baş- ka bir konuya geçmek" anlamındaki istit- radın bir türü diye göstermiş ve "şairin bir kişiyi ya da bir şeyi herhangi bir vasıfla niteledikten sonra ondan doğan veya ona bağlı olan başka bir vasıfla da niteleyerek sözünü pekiştirmesi" şeklinde tanımlamış- tır (*el-'Ulme*, I, 632). Hatîb el-Kazvîni, İbn Reşîk'in tanımını, "bir kimse veya şeyle il- gili bir asıl bir de ondan doğan olmak üze- re iki ilgili ögenin tek hüküm veya vasıfta birleştirilmesi" olarak daha açık biçimde dile getirmiştir (*el-İzâh*, IV, 383). Kümeyle el-Esedî'nin Ehl-i beyt'i övdüğü şu beytin- de görüldüğü gibi: